

معرفی کتاب *افادات*

دکتر علی بیات^۱

دانشیار گروه زبان و ادبیات اردو، دانشگاه تهران

تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۶ اسفند ۱۳۹۶؛ تاریخ پذیرش: ۲۶ فروردین ۱۳۹۷)

افادات نوشته دکتر تحسین فراقی، استاد و رییس سابق گروه زبان و ادبیات اردو در دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب پاکستان که شامل ۱۳ مقاله با موضوعات ادبیات اردو می‌باشد. این کتاب در ۲۸۵ صفحه از انتشارات سنگ میل پبلی کیشنز لاهور در سال ۲۰۰۴ میلادی به چاپ رسیده است. نویسنده از ابعاد مختلف به آثار ادبی شاعران و نویسندگان قدیم و بیشتر معاصر اردو پرداخته است. در مورد جایگاه نوع ادبی مرثیه در زبان اردو تا ظهور میرانیس در قرن نوزدهم میلادی و سپس در مقالات بعدی به جنبه‌هایی از شعر شاعران مشهور و اثرگذار قرن بیستم زبان اردو مانند اکبر اله آبادی، حفیظ هوشیارپوری، ماهرالقادری، شهزاد احمد، عبدالعزیز خالد و غیره پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: تحسین فراقی، *افادات*، ادبیات اردو، شاعران قرن نوزدهم و بیستم اردو.

¹E-mail: bayatali@ut.ac.ir

افادات یکی دیگر از کتاب‌های دکتر تحسین فراقی، استاد و رییس سابق گروہ زبان و ادبیات اردو در دانشکدہ مشہور و قدیمی خاورشناسی دانشگاه پنجاب پاکستان می‌باشد کہ مشتمل بر ۱۳ مقاله از ایشان است کہ با موضوعات ادبی تا پیش از سال ۲۰۰۴ میلادی در جرائد و مجلات مختلف اردو زبان چاپ و منتشر و در نہایت بہ صورت کتاب حاضر یک‌جا بہ علاقہ‌مندان تقدیم شدہ است. این کتاب در ۲۸۵ صفحہ از انتشاراتی مشہور پاکستان، سنگ میل پبلی کیشنز با شمارہ شابک: ۹۷۸-۹۶۴۷۳۱۲۰۸۰ در سال ۲۰۰۴ میلادی بہ چاپ رسیدہ است. قلم رایج در کتاب‌های امروز اردو قلم نوری نستعلیق است کہ معمولاً در برنامه اینپیج (In page) تاپ می‌شود. این کتاب نیز تحت ہمین برنامه بہ نگارش در آمدہ است. قبل از اصل مقالات بخشی با عنوان «خراج تحسین» بہ معنی تعریف و تمجید از ہنر کسی است، توسط یکی از اساتید دانشگاه یاد شدہ خانم دکتر بصیرہ عنبرین در مورد آثار و کتب استاد دکتر تحسین فراقی نوشتہ شدہ و بسیار مختصر در مورد این کتاب توضیحاتی دادہ شدہ است. لازم بہ ذکر است ترکیب خراج تحسین، اگرچہ بہ طور مستقل و با معنای یادشدہ بالا در زبان اردو وجود دارد و در تعریف و توصیف کار بزرگ ہر ہنرمندی بہ کار می‌رود، اما در این‌جا نویسنده این پیش‌گفتار بہ طور ویژه بہ دلیل اشتراک بخش دوم این ترکیب با نام نویسنده کتاب انتخاب شدہ و چون کہ در اصل این ترکیب دو معنای رایج و ویژه را در بر گرفتہ است و او خواستہ است کہ با استفادہ از این کنایہ ہنر و توان علمی نویسنده کتاب را ہم مورد تعریف و تمجید قرار دہد.

نگاہی بہ فہرست مطالب کتاب:

11	۱- بر عظیم میں مسلم تشخص کا مسئلہ اور حوالی
21	۲- بر عظیم کی فکری آزادی میں اکبر کا کردار
43	۳- حقیقت — بر عظیم میں مسلم نشاۃ ثانیہ کا تئیب
61	۴- غزل کی تہذیب — ماہر القادری
103	۵- شہزاد احمد — اردو غزل کی توانا آواز
121	۶- دیو مالہ اور عبدالحزیز خالد
167	۷- شعر کا قائل کون؟
189	۸- اردو مرثیہ از آغاز تا انجس
203	۹- یہ شہادت گمراہ الفت میں قدم رکھتا ہے
227	۱۰- صلوا علیہ وآلہ
247	۱۱- بیعت — چند تاثرات
257	۱۲- دیکھو جدھر اک باغ لگا ہے اپنے رنگیں خیالوں کا
281	۱۳- نظمیں تیرا طواف کرتی ہیں

نخستین مقاله کتاب «مشکل تشخیص اسلامی در شبه قاره و حالی» نام دارد. الطاف حسین حالی شاعر و مصلح مسلمان در هندوستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم که تأثیر به‌سزایی در بیداری فکری و اجتماعی مسلمانان هندوستان در دوران یاد شده داشت. وی با همراهی با سرسید احمدخان دیگر رهبر اصلاحات در هندوستان، منشأ خدمات بسیاری برای هندوستان شد. عنوانی که دکتر تحسین فراقی برای این مقاله خود انتخاب کرده هم بسیار هوشمندانه و قابل توجه است. چون بعد از استیلای انگلیسی‌ها به هندوستان که البته تا حدود زیادی به دلیل عدم پشتیبانی غیرمسلمان‌ها در حفظ اقتدار مسلمانان هند محقق شد، تمام مقاومت‌ها و مزاحمت‌ها در راستای اهداف استعماری را از سوی مسلمانان می‌پنداشتند و بالطبع بعد از براندازی حکومت مغولان هندوستان در سال ۱۸۵۷ میلادی، مسلمانان به شدت مورد بی‌مهری قرار گرفتند و در مقابل آن، هندوها به ارج و قرب بیشتری دست یافتند. به نظر می‌رسد در حقیقت برای آنان چه حکومت مسلمان‌ها و چه حکومت انگلیسی‌ها تفاوتی نداشت، چه این‌که هر دو حکومت غیرهندو و به نوعی بیگانگان بود. البته نزدیکی به انگلیسی‌ها برای آن‌ها به طور کلی بهتر بود. در چنین اوضاعی که مسلمانان هندوستان که تا دیروز صاحبان بی‌مناقصه بخش اعظمی از هندوستان بودند و امروز کاملاً کنار گذاشته شده بودند، بسیار سخت و ناگوار بود. بنابراین سرسید احمدخان سعی داشت نوعی آشتی با انگلیسی‌ها، به عنوان مظهر قدرت، ایجاد کند تا بیش از این مسلمانان از کاروان دوران عقب نمانند. بنابراین به تبع او حالی و تنی چند از اندیشمندان آن دوره چون نذیر احمد دهلوی، شبلی نعمانی و غیره با سرسید احمد خان هماهنگ شدند تا برای مسلمانان هم نوعی تشخیص و جایگاه ایجاد کنند. دکتر تحسین فراقی با بررسی آثار منظوم الطاف حسین حالی سعی کرده است نوعیت نگاه او به این مشکل و تلاشش را برای رفع آن نشان دهد. نویسنده بر این عقیده است که: به هر حال این از الطاف طبیعت است که در هر برهه از آشوب فرهنگی، به نحوی از انحا اشخاصی چون ابن بدرون، سعدی، حالی، اکبر(اله آبادی)، یا اقبال یافت می‌شوند که با سردادن نوحه، اذهان را به تعقل و تفکر رهنمون می‌شوند و با زمزمه‌پردازی، چراغ گداز و تغزل برمی‌افروزند. (فراقی ۱۴) از نظر او گویا حالی سعی داشت با حفظ اتصال ذهنی مسلمانان با اسلام در آن برهه از زمان، تشخیص آن‌ها را برقرار نگه دارد. لازم به توضیح است که این مقاله فاقد توضیحات و ارجاعات است.

مقاله بعدی، «نقش اکبر در آزادی فکری شبه‌قاره» نام دارد. اکبراله آبادی یکی دیگر از شخصیت‌های ادبی مخالف استعمار انگلیسی و خواهان برگشت به دوره پیش از استعمار و ادامه وضعیت پیش از سال ۱۸۵۷ میلادی بود. او که خود از قضاتی بود که در دادگاه‌های جدید انگلیسی‌ها قضاوت می‌کرد، در دل از آنان نفرت داشت و در اشعارش به شدت از خودکمتربینی مسلمان و احساس حقارت در مقابل انگلیسی‌ها اظهار تنفر می‌کرد و به کسانی که کورکورانه سعی در تقلید از آنان و توجیه رفتار انگلیسی‌ها داشتند به طنز آنان را مورد حمله قرار می‌داد. اینک نویسنده در این مقاله به بررسی نقش اکبراله‌آبادی در این مسیر پرداخته است و اختلافات او با مصلحانی چون حالی و سرسید احمدخان مورد بررسی قرار داده است. در جایی می‌گوید که اگر در یک جمله اختلاف سرسید و اکبر مورد بررسی قرار داده شود، نتیجه این خواهد بود که سرسید نماینده تعقل بود و اکبر نماینده دل و پرواضح

است که در سنت‌های فرهنگی شرقی دل‌دارای جایگاه مرکزی و بنیادی است (فراقی، ۳۱). اکبر نقش مهمی در بیداری فکری مسلمانان شبه‌قاره در دوران استعماری ایفا کرد و شعرش در خدمت همین اهداف بود. در پایان مقاله بخشی با عنوان «چند مأخذ» آورده شده که در اصل برخی از ارجاعات را فقط نشان داده و برخی دیگر از اقتباسات و بسیاری از اشعار نقل شده از اکبراله‌آبادی و الطاف حسین حالی و علامه اقبال و غیره همچنان بدون ذکر منبع آورده شده‌اند.

در مقالات بعدی به جنبه‌هایی از شعر شاعران مشهور و اثرگذار قرن بیستم زبان اردو مانند حفیظ هوشیارپوری (۱۹۱۲-۱۹۷۳)، ماهرالفادری (۱۹۰۸-۱۹۷۸)، شهزاد احمد (۲۰۱۲-۱۹۳۷)، عبدالعزیز خالد (۲۰۱۰-۱۹۲۷) پرداخته شده است. «حفیظ نقیب رنسانس اسلامی در شبه‌قاره»، «فرهنگ غزل»، «شهزاد احمد صدای توانمند غزل اردو»، «اساطیر و عبدالعزیز خالد» به ترتیب عناوین مقالات شاعران یادشده هستند. در دو مقاله نخست هیچ ارجاعی ذکر نشده است. اگرچه اقتباسات مشخص شده، اما اغلب بدون ذکر صحیح منابع هستند. برای اشعار نیز هیچ‌گونه ارجاعی داده نشده است. در مقاله «فرهنگ غزل» که به غزل ماهرالفادری پرداخته شده است، و در مقاله «شهزاد احمد صدای توانمند غزل اردو» هم وضع به همین منوال است. این دو مقاله هم فاقد هرگونه ذکر منبع و ارجاعی هستند. اما مقاله «اساطیر و عبدالعزیز خالد» که یک مقاله نسبتاً طولانی است، بیشتر مواقع منابع اشعار ذکر شده و هم در پایان مقاله بخش «حواشی» که در آن به منابع مورد استفاده اشاره شده وجود دارد. البته مواردی هم وجود دارد که در آن با اشارات داخل متنی منبع اقتباسات آورده شده‌اند. مثلاً در صفحه ۱۳۶، در اقتباسی که از فریزر آورده است، در متن مقاله به منبع اشاره شده است. اشعار و برخی اقتباسات هم به نوعی شیوه ارجاع درون‌متنی دارند. مثلاً در صفحه ۱۳۸ از کتاب تخلیقی عمل دکتر وزیر آغا اقتباسی داده شده و صفحه آن هم ذکر شده است. اما در پایان کتاب‌شناسی نیست تا سال چاپ و ناشر و غیره ذکر شده باشد. نکته جالب توجه در بخش «حواشی» این است که نویسنده در آخر آن نوشته است: در این مقاله بیشتر مباحث در مورد اسطوره، از کتاب ارزشمند *mythology* ادیت همیلتون گرفته شده یا به شکل ترجمه در مقاله ارائه شده‌اند. (فراقی، ۱۶۵) اما با این وجود باید گفت که در این مقاله به خوبی به مفهوم و جایگاه اساطیر در هندوستان و دیگر ممالک دنیا اشاره شده و علل توجه و استفاده از اساطیر در شعر اردو توسط عبدالعزیز خالد پرداخته شده است.

دیگر مقاله کتاب «قاتل شعر کیست» است. این عنوان را دکتر تحسین فراقی از مقاله یک منتقد ادبی به نام جوزف ایپستین با عنوان «Who killed Poetry» اخذ کرده و ضمن اشاره به این مقاله، قبل از پرداختن به شعر اردو با رویکرد عنوان مقاله، به شعر انگلیسی و فضای مورد نظر عنوان مقاله را مورد بررسی مختصر قرار داده که نشان از علاقه و تسلط ایشان بر زبان انگلیسی دارد. ناگفته نماند که دکتر تحسین فراقی به زبان و ادبیات فارسی هم به اندازه زبان و ادبیات اردو علاقه دارد و تبحر ایشان در فهم و درک شعر فارسی اعجاب‌آور است.

مقاله «مرثیه در زبان اردو از آغاز تا انیس» از بهترین مقالات این کتاب است. دکتر تحسین فراقی به اختصار به بررسی نوع ادبی مرثیه در زبان اردو از آغاز توجه و سرایش مرثیه تا زمان اوج آن توسط میربرعلی متخلص به انیس، پرداخته است. در مورد مرثیه در اردو دکتر تحسین فراقی بر این عقیده

است که اگر چه منتقدان و محققان قصیده را یک نوع ادبی مرکب می‌دانند (مرکب به این دلیل که در بخش تشبیب یا نسیب قصیده خصوصیات یک غزل و ... هم یافت می‌شود)، اما با دقت در نوع ادبی مرثیه این ویژگی بیشتر به این نوع می‌تواند اطلاق شود. ویژگی‌هایی از حماسه، دراما، مثنوی و شعر طبیعت‌گرا و غیره در آن یافت می‌شود (فراقی، ۱۸۹). سپس به آغاز مرثیه در زبان اردو و شاعرانی که در ردیف نخستین سراینندگان مرثیه در منطقه دکن در قلمروی حکومت عادل‌شاهیان و قطب‌شاهیان و در شمال هندوستان در دهلی پرداخته است. در این مقاله هم بخش حواشی درج شده است. که البته باز هم اشعار بدون ذکر مرجع مانده‌اند.

در مقاله‌ای دیگر در باب مرثیه با عنوان «این قدم نهادن در شهادت‌گه الفت است»، نخست باز به گذشته مرثیه در اردو پرداخته شده و برخی از صحبت‌ها و مباحث همانند بحث مرثیه از منظر اهل سنت در میان شیعه و غیره تکراری می‌باشند. اما در بخش دوم به طور تخصصی یک بررسی انتقادی در مورد مرثیه‌سرایی یک شاعر قرن بیستم به نام صبا اکبرآبادی (۱۹۹۱-۱۹۰۸ میلادی) انجام داده است. در جایی نکته‌ای در مورد حالت حزن‌انگیزی و گریانندگی مرثیه به نقل از یکی از منتقدین مشهور اردو دکتر احسن فاروقی (۱۹۷۸-۱۹۱۳ میلادی) که مرثیه را «نوع ادبی برای مجلس» تعبیر کرده بود (فراقی، ۱۹۵)، خود دکتر تحسین فراقی هم بر این عقیده است که گویا گریه و زاری بخشی از حافظه اجتماعی شیعه شده است (همان، ۱۹۴). این مقاله یکی دیگر از مقالات خوب و علمی این کتاب است که ضرورت دارد به فارسی هم ترجمه شود تا محققان ایرانی با سیر مرثیه در زبان اردو به خوبی آشنا شوند. در بخش پایانی با ذکر کتابی از دکتر علی شریعتی با نام «عمرانیات» به مفهوم «جامعه‌شناسی» (کذا)، به تبیین نظر دکتر شریعتی در مورد امام حسین (ع) می‌پردازد. و در جایی که دکتر شریعتی امام حسین (ع) و ابوعلی سینا و منصور حلاج را مقایسه کرده است و به نتیجه‌ای که مرحوم دکتر شریعتی از این مقایسه گرفته، اشاره کرده است. اما جالب است که در پایان گفته است که نه من و نه شما به طور کمال با نظر شریعتی موافق هستیم، اما به هر حال امام (ع) شخصیتی بزرگ بودند که با شهادت ایشان صبحگاهان سعادت زاده می‌شوند که صبا اکبرآبادی چند جلوه از آن صبحگاهان را به ما نشان داده است (فراقی، ۲۲۵-۲۲۶). نکته جالب این است که این مقاله هم فاقد هرگونه ارجاعات درون یا برون‌متنی است.

از آن‌جا که این مقالات طی چند سال گذشته نوشته شده و لزوم درج بخش توضیحات و حواشی و آوردن پاورقی یا ارجاعات در پاکستان جایگاه مهم و کلیدی خود را نیافته بود، حتی دکتر تحسین فراقی هم در برخی مقالات این ضرورت را نادیده گرفته‌اند. اگرچه چنان‌که اشاره شد در برخی مقالات تا حدی نسبت به درج ارجاعات ولو به صورت برون‌متنی اقدام کرده است، اما کم‌تر دیده می‌شود که به نوشتن منابع اشعار ذکر شده در متن اقدام کرده باشد.

References

منابع

فراقی، ت. (۲۰۰۴). *افادات*، پاکستان، سنگ میل پبلی کیشنز.

A Review on *Ifadaat*

Ali Bayat¹

Associate Professor of Urdu Literature and Languages, University of Tehran,
Tehran, Iran.

(Received:07 March 2018; Accepted: 15 April 2018)

Ifadaat by Dr. Tehseen Faraqi, professor and chairman of the Department of Urdu Language and Literature at the Faculty of Oriental Studies, Punjab University of Pakistan, which includes 13 articles on Urdu literature. The book was published in 2004 on the 285-pages by Sang-e-Meel Publications in Lahore. The author has devoted various aspects of the literary works of the ancient poets and writers to contemporary Urdu. About the place of the literary genius in the Urdu language until the emergence of Miranises in the nineteenth century, and then in later articles, some aspects of the poetry of the famous and influential 20th century Urdu language such as Akbar Allahabadi, Hafeez Hoshiyar Puri, Maher alQadri, Shahzad Ahmad, Abdul Aziz Khalid, etc. has been written.

Keywords: Tehseen Faraqi, *Ifadaat*, Urdu Literature, Poets of the 19th Century and 20th Urdu.

¹ E-mail: bayatali@ut.ac.ir